

Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΟΛΗΣ

Αλέξανδρος-Φ. Λαγόπουλος
Καθηγητής Πολιτισμικής Α.Π.Θ.

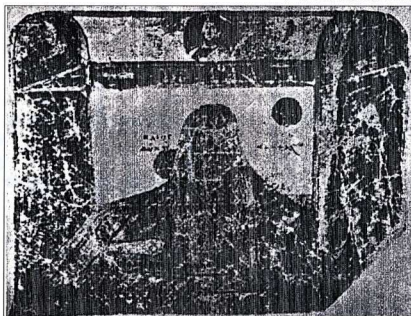
Βυζαντινός ναός, κόσμος και ουράνια Ιερουσαλήμ

Για λόγους που θα γίνουν εμφανείς στη συνέχεια, η μελέτη του συμβολισμού του βυζαντινού οικισμού διευκολύνεται από τη μελέτη ενός κτηρίου, του κορυφαίου ιδεολογικά οικοδομήματος για τους Βυζαντινούς: του ναού. Ο συριακός ύμνος "Σουγκιθά", του 6ου αιώνα, που είναι επηρεασμένος από τα αρεοπαγίτικα κείμενα¹, αναφέρεται στην αρχιτεκτονική της μητρόπολης της Αγίας Σοφίας της Έδεσσας: ο ναός ξανακτίστηκε τον 6ο αιώνα με χρήματα του Ιουστινιανού. Ο ύμνος παραβάλλει το ναό, που θεωρεί ως κατοικία του Θεού, με τον κόσμο, και τον τρούλλο του με τον "ουρανό των ουρανών". Ένα βάθρο στο μέσο του ναού ακολουθεί, σύμφωνα με τον ύμνο, "το πρότυπο του άνω δώματος της Σιών", και μια κολόνα πίσω από το βάθρο αυτό θεωρείται ότι έχει τη μορφή του Γολγοθά.

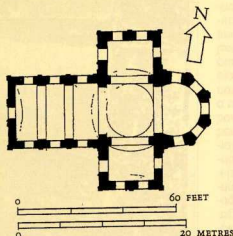
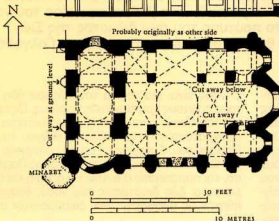
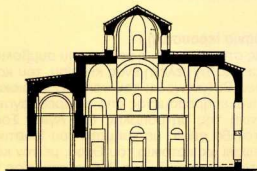
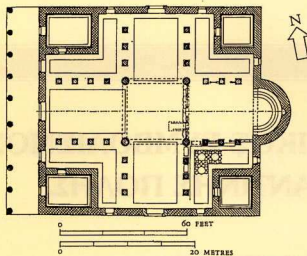
Aυτές οι συμβολικές φορτίσεις του ναού δεν αντιπροσωπεύουν μεταγενέστερες ερμηνείες, ούτε και τις αντιλήψεις μιας περιορισμένης ομάδας μυστικιστών. Η Αγία Σοφία έχει τετράγωνη κάτοψη και καλύπτεται από έναν τρούλλο. Μια παρόμοια μορφή συναντάμε στη *Χριστιανική Τοπογραφία* του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη, Αλεξανδρινού εμπόρου και ταξιδιώτη του 6ου αιώνα, ο οποίος φυσικά δεν ανήκε στην ιερατική κοινωνία. Η μορφή αυτή έγκειται σε ένα παραλληλεπίπεδο καλυμμένο από ημικυλινδρικό θόλο (εικ. 1) και αποκαλείται από τον Κοσμά "οίκος", λέξη την οποία χρησιμοποιεί γι'αυτών τον διώροφο κόσμο του. Ο θόλος-ουρανός του Κοσμά έχει στην εσωτερική του επιφάνεια άστρα που φέρονται από αγγέλους και υποβάσσεται από τέσσερα τείχη, ενώ η βάση του παραλληλεπίπεδου, η γη, περιβάλλεται από ωκεανό. Υπάρχει ένα κέντρο της γης, στο οποίο υψώνεται ένα βουνό. Την ομοιότητα του κόσμου του Κοσμά και της Αγίας Σοφίας υπογραμμίζει ο André Grabar, ο οποίος συμπεραίνει ότι ο ύμνος ταυτίζει την εκκλησία με τον κόσμο. Ο κόσμος του Κοσμά είναι αντιπροσωπευτικός των χριστιανικών αντιλήψεων της εποχής του. Το μορφολογικό σύμπλεγμα, λοιπόν, κυβική μορφή+θόλος, έχει κοσμολογική προέλευση και, σύμφωνα με τον Grabar, σφείλει την ευρεία διάδοσή του σ' αυτόν ακριβώς τον λόγο. Όπως ο Παυτοκράτορας επιτηρεί τον κόσμο από την ουράνια σφαίρα, έτσι και ο Χριστός κυριαρχεί από τον θόλο του κόσμου του Κοσμά, και όμοια δεσπόζει από τον τρούλλο του ναού².

Ο ναός είναι μια εικόνα του κόσμου ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Ως κατοικία του Θεού, είναι επίσης, και ειδικότερα, μια πραγματοποίηση του ουρανού κόσμου και του Παραδείσου. Συγχρόνως, ο ναός απορρέει από την Ουράνια Ιερουσαλήμ, τον δεύτερο Παράδεισο, και παραπέμπει σ' αυτήν. Η κοσμική και η ουράνια, οι δύο διαστάσεις του ναού, θεσμοποιήθηκαν με αποφάσεις των οικουμενικών συνό-

1. Το κοσμογράμμα του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη (από τον W. Wolska, *La topographie chrétienne des Cosmas Indicopleustes*).

2. Νεοί εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο: α. πρώιμο σχέδιο (465), ναός των Προφητιών, των Αποστόλων και των Μαρτύρων, Γέροσα, και β. μεταγενέστερο σχέδιο (περίπου 930), ναός του Μυρελαίου (Budurum Cami), Κωνσταντινούπολη (σύμφωνα με τον R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Penguin Books), Great Britain, 1965).

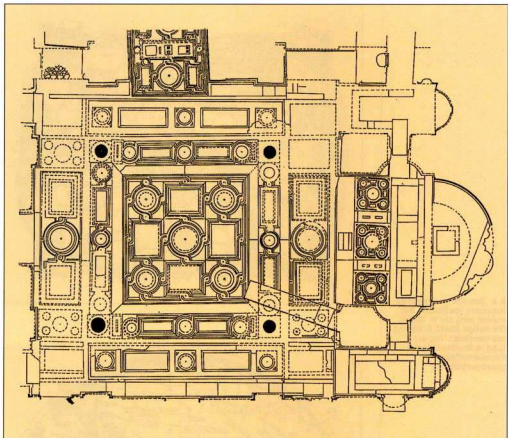
3. Κάτοψη ελεύθερου σταυρού: ναός της Παναγίας, Τομάρα, 6ος αιώνας (σύμφωνα με τον R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*).

δων. Επί Ιουστινιανού είναι εμπνεδωμένες οι συμβολικές διαστάσεις του ναού. Στο Βυζάντιο δημιουργήθηκε ο τύπος του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με τρούλλο, ο οποίος έχει σαφή παρουσία από τον 8ο αιώνα (εικ. 2). Ο τύπος ενσωματώνει συμβολικά τον σταυρό, τον Σταυρό του Μαρτυρίου και τον Σταυρωμένο. Το σύμβολο του σταυρού κυριαρχεί και στη ναϊκή μορφή του ελεύθερου σταυρού (εικ. 3)³. Ο σταυρός είναι ένα από τα στοιχεία της εβραϊκής εικόνας της γης, του ουρανού και του κόσμου. Στα βιβλικά κείμενα, η γη κι ο κόσμος είναι τετράγωνα ή κυκλικά και διαιρούνται σε τέσσερις περιοχές από έναν κεντρικό σταυρό, το κέντρο του οποίου υποδεικνύει το κέντρο του κόσμου. Αυτό το κέντρο βρίσκονται ο λόφος του Γολγοθά και ο λόφος Σιών, ο ομφαλός, ο οποίος θεωρείται ως το υψηλότερο βουνό του κόσμου. Η τοποθέτηση τρούλλου που να αντιστοιχεί στο σημείο τομής των δύο κάθετων αξόνων του σταυροσχημίου ναού δημιουργεί έναν ουρανό πάνω από τη γη, η οποία συμβολίζεται από το μεσαίο τμήμα του ναού. Τη γη, λοιπόν, συμβολίζει το τετράγωνο που ορίζεται από τέσσερις κεντρικές κολόνες στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Ο ουρανός είναι το κορύφωμα του κεντρικού κατακόρυφου άξονα του ναού, του τρίτου κοσμικού άξονά του, ξαναβρίσκεται όμως και στο ανατολικό άκρο του, δεδομένου ότι το ιερό συμβολίζει τον Παράδεισο. Αυτό το γεγονός αναδεικνύει μια συμβολική ισοδυναμία του άξονα κέντρου-ανατολής και του κατακόρυφου άξονα και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο πρώτος, ο επί της γης άξονας, αποτελεί προβολή του δεύτερου, του ουρανού άξονα⁴. Το κέντρο του δαπέδου του ναού, που αντιστοιχεί στο ανώτατο σημείο του τρούλλου και συμπίπτει στους σταυροσχημους ναούς με την τομή των κάθετων αξόνων τους, ονομάζεται "ομφαλός"⁵. Ο ομφαλός υποδεχόταν το ομφάλιο, που ήταν κυκλικό ή τετράγωνο και κατασκευαζόταν από μάρμαρο ή πορφύρετη λίθο, ή είχε τη μορφή μωσαϊκού. Ο ομφαλός και τα συνώνυμά του, "μεσομφα-

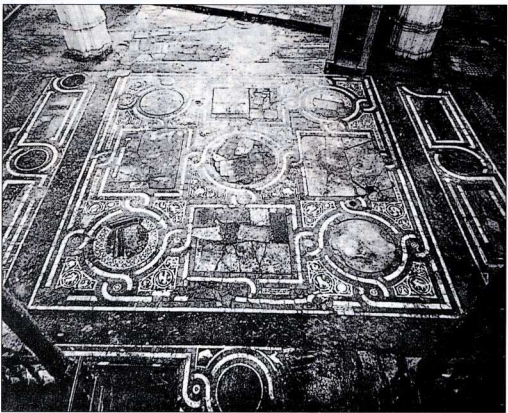
λός" και "μεσόνας", καθώς και το σφράγιο, αναφέρονται στον ομφαλό του ανθρώπινου σώματος και έχουν επίσης τη συνειρμική σημασία του κέντρου της γης και του κόσμου, θέσης που κατέχει η Ιερουσαλήμ. Ο ανθρωπομορφισμός του ομφαλού συνδέεται μ' έναν ευρύτερο ανθρωπομορφισμό της εκκλησίας, στο μέτρο που η κάτοψη της σταυρόσχημης εκκλησίας, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, ταυτίζεται με τον Εσταυρωμένο. Υπάρχουν, επίσης, ομφαλοί που βρίσκονται μπροστά από την κύρια είσοδο του βήματος, μπορεί όμως να τοποθετηθούν και σε άλλες χαρακτηριστικές θέσεις του δαπέδου του ναού (εικ. 4α και β)⁶.

Η μορφή που αντιστοιχεί στο ομφάλιο είναι στον Δυτικό ναό ο "λαβύρινθος", που απαντάται στα δάπεδα ορισμένων ναών (εικ. 5). Οι λαβύρινθοι αυτοί, που συγγενεύουν ιστορικά με τις λαβυρινθικές μορφές της αρχαίας Ελλάδας και εμφανίζονται και σε γοθτικές πλατείες, ταυτίζονται με τον κόσμο, ονομάζονταν συχνά "δρόμοι της Ιερουσαλήμ" και χρησιμοποιούνταν ως υποκατάστατο του προσκνήματος στους Αγίους Τόπους.

Ο χριστιανικός ναός, λοιπόν, είναι ο κόσμος και η ουράνια Ιερουσαλήμ και, αφενός όπως δείχνει και ο ομφαλός του, αφετέρου όπως και η γήνη Ιερουσαλήμ, ορίζει το κέντρο του κόσμου. Την ιδιότητα της κοσμικής κεντρικότητας είχε η Ιερουσαλήμ ήδη για τους Εβραίους. Όπως γράφει π.χ. ο Ιεζεκιήλ (5, 5): "τάδε λέγει Κύριος· αυτή η Ιερουσαλήμ ἐν μέσω τῶν ἐθνῶν τέθεικα αὐτὴν καὶ τὰς κύκλῳ αὐτῆς χώρας". Αυτή η μυθική γεωγραφία προσφέρει το πλαίσιο της Δυτικής μεσαιωνικής χαρτογραφίας, η οποία τοποθετεί την Ιερουσαλήμ στο κέντρο μιας κυκλικής γης, που περιβάλλεται από έναν κοσμικό ωκεανό και διαιρείται συχνά σε τέσσερις περιοχές από έναν υδάτινο σταυρό (εικ. 6α και β). Συγχρόνως, αυτός ο τετραμερής κύκλος αποδίδει εξιδανικευμένα, τώρα στο πολεοδομικό επίπεδο, και τη μορφή της γήινης Ιερουσαλήμ, αντικείμενο των πρώτων μεσαιωνικών προσπαθειών σχεδίασης της

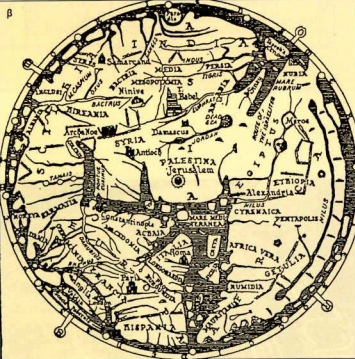
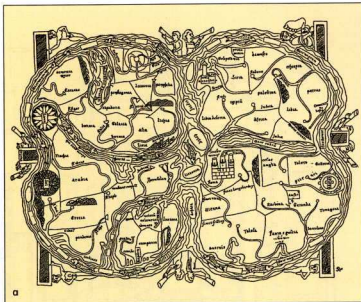
4. Το πενταόψαλο του ναού του Παντοκράτορα της Κωνσταντινούπολης: α. κάτοψη, β. φωτογραφία (από τον Γ. Α. Προκόπου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός στην Αρχιτεκτονική του Βυζαντινού Ναού*).

Κωνσταντινούπολη και Λεωφόρος Μέση

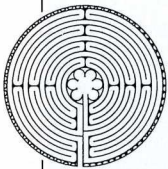
Η πραγματοποίηση της Ιερουσαλήμ αποτέλεσε σκοπό και πόθο όλου του χριστιανισμού, σε οποιαδήποτε έκφρασή του, σε χωρικές κλίμακες που δεν περιορίζονταν στην αρχιτεκτονική. Αρχέτυπο της γήινης Ιερουσαλήμ είναι η ουράνια πόλη, η οποία και υπήρξε το αρχέτυπο κάθε χριστιανικού οικισμού. Θα εξετάσουμε, στη συνέχεια, εάν αυτή η γενίκευση ισχύει συγκεκριμένα για τον βυζαντινό οικισμό. Θα μας καθοδηγήσει η πρώτη νεόδημη χριστιανική πόλη, η Κωνσταντινούπολη, η οποία δημιουργήθηκε κατά το πέρασμα από την (ελληνο-) ρωμαϊκή στη βυζαντινή κοινωνία από τον Μ. Κωνσταντίνο (Βασιλεία: 306-337).

Ο αυτοκράτορας σκέφτηκε αρκετές πόλεις ως τόπο της νέας του πρωτεύουσας και κατάληξε στην Τροία. Τότε όμως (καθώς μετέφερε ο αυτοκράτορας στο περιβάλλον του) είδε στ' όνειρό του έναν αστό που άφησε ένα λίθο να πέσει στον χώρο του Βυζαντίου. Αυτόν τον λόγο πρόβαλε ο αυτοκράτορας για την επιλογή αυτής της τοποθεσίας, πρώην αποικίας ιδρυμένης από τους Μεγαρείς το 657 π.Χ. με το όνομα "Βυζάντιον". Μετά από τη χρήση της θείας παρέμβασης για την αιτιολόγηση της επιλογής του τόπου της νέας πρωτεύουσας, αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας, κατά τη χάραξη του χερσαίου τείχους, υπέδειξε ότι η θεία εμπνευση τον οδήγησε στην επέκταση των ορίων της πόλης, τα οποία είχαν προηγουμένως καθορισθεί με συντηρητικότερο τρόπο. Η τελετή του καθορισμού των ορίων μιας μελλοντικής πόλης, των κυρίων οδών και αρτηριών της, *decumanus* (Α-Δ) και *cardo* (Β-Ν), και των λοιπών παράλληλων προς αυτές δρόμων, ονομαζόταν από τους Ρωμαίους *limitatio*. Η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε το 324 ή 325, και το 330 έγινε η τελετή των εγκαινίων της, που διάρκεσε 40 ημέρες και σ' αυτήν ο Κωνσταντίνος θέλησε ν' αναπαράγει την τελετή του Ρωμύλου κατά την ίδρυση της Ρώμης, αναδεικνύοντας έτσι την πόλη ως τη Νέα Ρώμη και τον εαυτό του ως σύγχρονο Ρωμύλο. Η τελετή αντιστοιχού-

6. α. Ένα από τα αντίγραφα του χάρτη του Beatus, 8ος αιώνας (από τον W. Müller, *Die heilige Stadt*). β. Χάρτης του Hereford (13ος αι.) (από τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, χαρτογραφία).

5. Ο λαβύρινθος της καθεδρικής του βιαίου του 18 μ. περίπου.

αστικής κάτοψης (εικ. 7). Ο τετραμερής κύκλος είναι η μορφή με την οποία απέδωσε ο Δυτικός μεσαιώνας την ουράνια Ιερουσαλήμ – ουράνιο αρχέτυπο της γήινης –, η οποία έχει στην *Αποκάλυψη* του Ιωάννη μια κάτοψη τετραγώνη και τετραμερή και δώδεκα πύλες (21, 9-23).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η Ιερουσαλήμ, τόσο με τη γήινη όσο και με την ουράνια υπόσταση της, αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της χριστιανικής

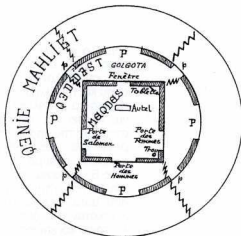
σκέψης, και επίσης ότι ταύτιστηκε με ένα "κοσμιογράμμα". Εάν ο ναός συμπυκνώνει μια κοσμολογία, ενσωματώνει και μια κοσμογονία. Ο χριστιανικός ναός υπήρξε μια κατ' εξοχήν ενσωμάτωση της ουράνιας Ιερουσαλήμ τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρεια του χριστιανικού κόσμου, όπως μας δείχνει, π.χ., ο κυκλικός αιθιοπικός ναός, που εμφανίσθηκε τον 16ο αιώνα και επηρεάστηκε από την τοπική παράδοση (εικ. 8)7).

σε στο ρωμαϊκό *consecratio* και περιλάμβανε παγανιστικές και χριστιανικές θυσίες: την ευθύνη της είχε ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Σώπατρος.

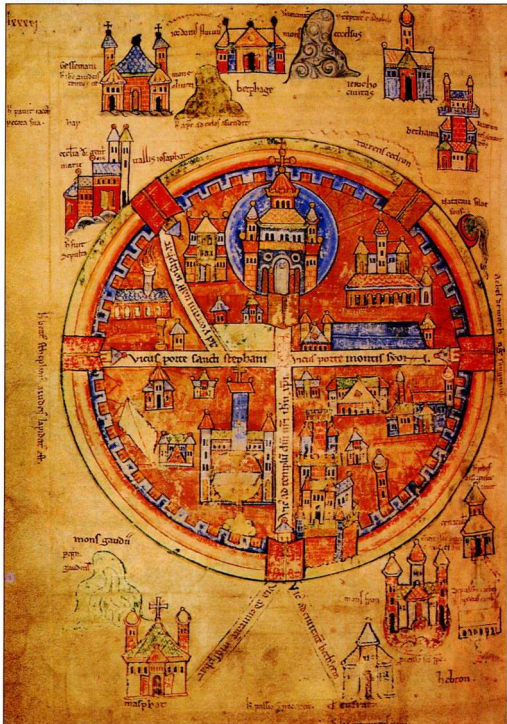
Η Κωνσταντινούπολη είναι το επίκεντρο ενός κοσμικού κέντρου, διότι, όπως μας πληροφορεί ο Μιχαήλ Ψελλός επτά περίπου αιώνες αργότερα, το κράτος είναι ο "ὄφθαλμός ... τῆς Οἰκουμένης ... ἐστὶ τις μεσαιώτατος τόπος τῆς γῆς ... ἐστὶ δὲ καὶ μίμημα τοῦ πατρός" (*Scripta minora*, II, *Epistulae*, επιστολή 193). Η διατύπωση "ὄφθαλμός τῆς οἰκουμένης" εμφανίζεται συχνά στους Βυζαντινούς συγγραφείς. Είναι, λοιπόν, το κράτος κέντρο, αλλά και εικόνα του κόσμου. Περνώντας στην πόλη, ο γενικός προσανατολισμός της, που ήταν αυτός της χερσονήσου που κατέλαβε, ακολουθεί έναν άξονα Α-Δ, στον συμβολισμό του οποίου θα επανέλθουμε. Η πόλη, η "Ἐπτάλοφος", περιλάμβανε επτά λόφους, όπως και η Ρώμη, της οποίας οι λόφοι πρέπει να συμβόλιζαν τους πλανήτες. Πολλαπλάσιο του ίδιου αριθμού εμφανίζεται στη διοικητική οργάνωση της πόλης, που ήταν διαιρεμένη σε 14 "ρηγνώνας", όπως και η Ρώμη και όπως και ο προηγούμενος από την Κωνσταντινούπολη αικισμός (3ος αιώνας) ο *Septimius Severus*.

Το κέντρο της πόλης ήταν ο "φόρος" (το ρωμαϊκό *forum*). Είχε μορφή ελλειπτική (εικ. 9) — όπως και το κοσμικό Κολοσσαίο της Ρώμης —, που παράπεμπο στον κοσμικό ωκεανό γύρω από τη γη (πρβλ. εικ. 6α και β). Ο Louis Hautecoeur τον ταυτίζει με το *templum* (προβολή ουράνιας περιοχής πάνω στη γη και εικόνα του κόσμου για τους Ρωμαίους και τους Ετρούσκους), η χάραξη του οποίου ήταν ο πυρήνας του *inauguratio*, πρώτης φάσης της τελετής (ιδρύσης ενός οικισμού)⁸. Η κύρια αρτηρία της πόλης είχε στο ανατολικό και κύριο τμήμα της προσανατολισμό Α-Δ και ταυτιζόταν με την εκατέρωθεν επέκταση του κύριου άξονα του φόρου. Στο κέντρο του τελευταίου τοποθετήθηκε μια υπερύψηλη κολόνα από πορφυρίτη λίθο που έφερε τον κολοσσαίο ανδριάντα του αυτοκράτορα ως Αυτοκράτορα-Ήλιου, *Sol Invi-*

8. Μία από τις τυπικές κατάψεις του κυκλικού ορθοπτικού ναού (σύμφωνα με τον M. Graule, "Disposition de l'assistance à l'office abyssin").

7. Εξδρακόμενη κάτοψη της Ιερουσαλήμ από χειρόγραφο του 12ου αιώνα της *Historia Hierosolimitana*, του Robertus Monachus Remensis (Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Ουψάλης).

ctus. Το κεφάλι του αυτοκράτορα ήταν στραμμένο προς τον ανατέλλοντα ήλιο (από όπου και η λαϊκή ονομασία του ανδριάντα *Ανθήςλιος*). Η κολόνα πρέπει να περιβαλλόταν στη βάση της από τέσσερα παρεκκλήσια, που σχημάτιζαν συνολικά σταυρό. Ο Θεοδοσίου Β' κατασκεύασε ένα νέο forum, που ήταν μεγαλύτερο από αυτό του Κωνσταντίνου βρισκόταν στα δυτικά τού τελευταίου και επίσης επί της κύριας αρτηρίας της πόλης. Και σ'αυτού τού forum το κέντρο υπήρχε μια πορφυρή κολόνα, που τώρα, όμως, έφερε ένα σταυρό. Η κύρια αρτηρία της πόλης καλούνταν "Λεωφόρος Μέση"

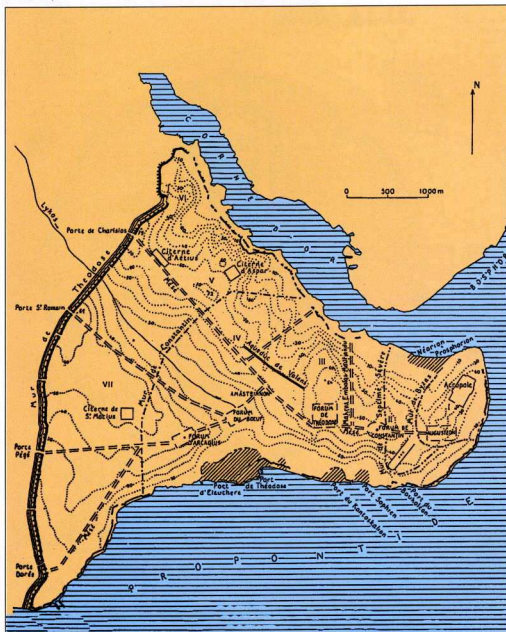
και, σε επίπεδο επιφανειακής περιγραφής, διχαζόταν βορειοδυτικά του forum του Θεοδοσίου σε δύο κλάδους: ένα νοτιοδυτικό, που διέσχιζε δύο fora και κατέληγε στη Χρυσή Πύλη του τείχους του Θεοδοσίου (ο οποίος επέκτεινε το 413 προς τα δυτικά το χερσαίο τείχος του Κωνσταντίνου), κι ένα βορειοδυτικό. Ανατολικά, η Μέση έληγε σε μια μεγάλη, περίπου τετράγωνη πλατεία, που περιβαλλόταν από κολόνες σε διπλή σειρά, τον "Αύγουστεώνα", γύρω από τον οποίο υπήρχαν το "Μέγα Παλάτιον", η "Αγία Σοφία και το "ιπποδρόμιον", κτήρια που σχετίζονταν αντίσταχα με τον Αυτοκράτορα, τον Θεό και τον Λαό. Η

Μέση, μεταξύ Χρυσής Πύλης και Αυγουστεώνα, χρησιμοποιόταν για τη θριαμβευτική διαδρομή των τροπαιούχων αυτοκρατόρων και λεγόταν "Οδός των Θριάμβων" (*Via Triumphalis*)⁹.

Η λέξη "μέσος" στο Βυζάντιο σημαίνει ένα ποιστικό ("μέση") ιδιότητα, "μέσοι" υπήκοοι) ή χωρικό μέσο. Στη δεύτερη περίπτωση, το κατονομαζόμενο κέντρο ήταν "σημειακό", όπως στην περίπτωση της "Μέσης", ή "Μεγάλης Μέσης" της χερσονήσου του Αθώ, ή αβανικό, όπως η Λεωφόρος Μέση. Ο Φαίδων Κουκουλιές θεωρεί ότι η τελευταία οφείλει την ονομασία της στην κεντρική θέση της μέσα στο οδικό δίκτυο, αυτός ο λόγος όμως δεν είναι ο κύριος¹⁰. Πράγματι, η κατεχόμενη Μέση της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ Χρυσής Πύλης και Αυγουστεώνα, αντιστοιχεί προφανώς στον κύριο άξονα της Ρώμης, τον *decumanus* της πόλης. Ο ρωμαϊκός *decumanus* θεωρούνταν ως η προβολή πάνω στη γη της τροχιάς του ήλιου, η οποία πιστευόταν ότι διαιρούσε το σύμπαν σε δύο μέρη. Η Μέση, λοιπόν, είναι ένας κοσμικός άξονας και το συμβολικό αυτό νόημα της δείχνει ότι δεν πήρε το όνομά της εκ των υστέρων, λόγω της σχετικής γεωγραφικής θέσης της, αλλά είναι η πραγματοποίηση μιας εκ των προτέρων κοσμολογικής ιδέας. Με αναφορά στο ρωμαϊκό πρότυπο των δύο κάθετων οδικών αξόνων, μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι το βορειοδυτικό τμήμα με την ονομασία "Μέση" αντιστοιχούσε, και αυτή είναι η ουσιαστική περιγραφή του, στον *cardo* της Ρώμης και γενικά του ρωμαϊκού οικισμού, ο οποίος θεωρούνταν ως η προβολή πάνω στη γη του κοσμικού άξονα που ενώνει το κέντρο της γης και του κόσμου με τον πολικό αστέρα.

Ότι η ίδια η Λεωφόρος Μέση είχε κοσμολογικό περιεχόμενο αποδεικνύεται από την τοποθεσία του δεύτερου κέντρου της, δεδομένου ότι το forum του Θεοδοσίου Β' βρισκόταν πάνω στον λόφο "Μεσομόφalon": ο ομφάλιος του συμπαντος βρίσκεται στο μέσο του οριζώντιου κοσμικού άξονα. Η πορφυρή κοσμική κολόνα του αυτοκράτορα με τον σταυρό

9. Κωνσταντινούπολη του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου Β' (σύμφωνα με τους P. Lavedan et J. Hugueney, *Histoire de l'urbanisme*).

επάνω δεν μπορεί παρά να είναι ο κατακόρυφος κοσμικός άξονας, που διέρχεται από τον ομφαλό του κόσμου. Το νόημα αυτό είναι επανάληψη του συμβολισμού του συμπλεγματος της πορφυρής κολόνας με το άγαλμα του Κωνσταντίνου, το οποίο υψώνεται στο κέντρο του κοσμικού ωκεανού.

Κωνσταντινούπολη, χριστιανική Ρώμη και ναός: τρεις πραγματώσεις της ουράνιας Ιερουσαλήμ

Η υπόθεση ότι η βορειοδυτική Μέση της Κωνσταντινείας πόλης αντιστοιχούσε στον *cardo* επικυρώνεται από τις επεμβάσεις του Κωνσταντίνου στην ίδια τη Ρώμη. Το 324 καθιερώθηκε η σημαντικότερη εκκλήση της χριστιανικής Ρώμης, η βασιλική του Σωτήρα, που έκτισε ο Κωνσταντίνος και βρίσκεται στο Λατερανό, στα ανατολικά του *decumanus*. Δύο χρόνια αργότερα, έκτισε την κολοσσιαία βασιλική του Αγίου Πέτρου στο Βατικανό, στο δυτικό άκρο του *decumanus* της πόλης. Στον ίδιο οφείλεται και η βασιλική του Αγ. Παύλου, στη νότια επέκταση του *cardo*. Η βόρεια διαδρομή του *cardo* σηματοδοτήθηκε προς τα τέλη του 4ου αιώνα από τη βασιλική της Santa Pudenziana, που αντικαταστάθηκε κατά το μέσο του 5ου αιώνα από τη Santa Maria Maggiore.

Με αυτόν τον τρόπο, από τα τέλη του 4ου αιώνα η Ρώμη οργανώθηκε συμβολικά γύρω από ένα «σταυρό (τεσσάρων) βασιλικών», που την καθάγιαζε και την προστατεύε. Αυτός ο σταυρός συνδυαζόταν με την έννοια ενός κυκλικού τείχους με κέντρο το Κολοσσαίο. Μέσω αυτών των στοιχείων, η Ρώμη αντανακλούσε την ουράνια Ιερουσαλήμ. Ο τύπος των τεσσάρων βασιλικών, του *crux basilicarum*, σε συνδυασμό με οδικό σταυρό ή χωρίς αυτόν, διαδόθηκε στις υπόλοιπες ιταλικές και στις άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και έχει ιδιαίτερη παρουσία τον 11ο αιώνα.

Πάνω στον *decumanus*, τον *axis urbis*, ο Νέρων είχε υψώσει το κολοσσιαίο άγαλμά του,

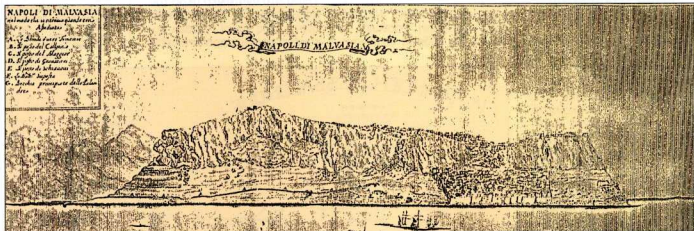
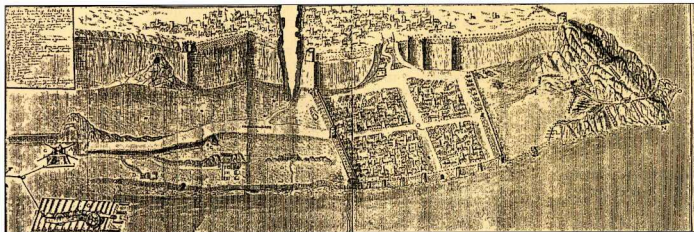
ύψους 40 μ., ασφαλώς το πρότυπο για το σύμπλεγμα του φόρου του Κωνσταντίνου. Αυτό το άγαλμα, ως κοσμικός άξονας, συνδέονταν μεταφυσικά με τον *decumanus*: ο τελευταίος ήταν η σπονδυλική στήλη του αυτοκράτορα, του οποίου κεφάλι ήταν το τεράστιο παλάτι του *Domus Aurea* και ομφαλός του Καπιτώλιο, ενώ τα πόδια του βρίσκονταν στον ιππόδρομο. Αυτός ο ρωμαϊκός ανθρωπομορφισμός εκχριστιανίστηκε. Στη χριστιανική Ρώμη, ο *decumanus* είχε δυο κεφάλια, ανατολικά του Χριστού ως Εσταυρωμένου (Βασιλική του Σωτήρα) και δυτικά του Πέτρου (ομώνυμη βασιλική), ο οποίος, σε ένδειξη ταπεινότη-

τας προς τον Χριστό, ζήτησε να σταυρωθεί με το κεφάλι προς τα κάτω επί ανεστραμμένου σταυρού. Η κίνηση πάνω στον *decumanus* από ανατολή σε δύση συμβόλιζε την Κάθοδο και την Ενοράκρωση του Λόγου, κίνηση κατά την αντίθετη έννοια, τη Λύτρωση και τη Σωτηρία¹¹.

Δεν υπάρχει, λοιπόν, αμφιβολία ότι ο Κωνσταντίνος εφάρμοσε και στις δύο πόλεις το αρχέτυπο της ουράνιας Ιερουσαλήμ. Σ' αυτό το πλαίσιο χωροθέτησε στην Κωνσταντινούπολη το παλάτι και την Αγία Σοφία στο ανατολικό άκρο του *decumanus*. Ο Κωνσταντίνος ήταν, όπως και οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες που προηγήθηκαν,

10. Χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, με το κύριο οδικό δίκτυο, τα τείχη και τα μνημεία (βάσει χαρτών των τέλων του 19ου αι. και της αρχής του 20ού - κατά Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*).

11. Μονεμβασία, τέλος του 17ου αιώνα (από τον K. Andrews, Castles of the Morea).

ηλιακός αυτοκράτορας και το παλάτι του θεωρούνταν ως η ιερή χρυσή κατοικία του ήλιου. Ο αυτοκράτορας ήταν συχνά χρονώος και κοσμοκράτορας, αλλά και κοσμικός αυτοκράτορας. Τον 10ο αιώνα, ο Λομβαρδός Liutbrand, πρόεδρος του βασιλιά Berenger II στην Κωνσταντινούπολη, περιγράφει την ανύψωση του θρόνου, που επιβεβαιώνεται και από άλλες πληροφορίες. Ο αυτοκράτορας ανυψώνεται όπως και ο ήλιος, και αυτή η ανύψωση συσχετίζεται με τον κοσμικό άξονα. Αυτή η ιδεολογική θέση, όπως εξάλλου και η υλική, του αυτοκράτορα πηγάζει μέσα από την υλική κοινωνικοοικονομική δομή της βυζαντινής κοινωνίας και τις σχέσεις της με το κοινωνικό περιβάλλον της. Ήδη τον 5ο αιώνα, ο αυτοκράτορας είναι υλικά η κορυφή ενός κράτους συγκεντρωτικού και αυστηρά ιεραρχμένου. Αυτή η αντικειμενική θέση του του επέτρεψε να εκμεταλλευθεί τις θρησκευτικές ανησυχίες της εποχής του, βάζοντας το πρόσωπό του στη

θέση του μεσολαβητή του Θεού και του εγγυητή της σωτηρίας. Ιδεολογικά, γίνεται "ισαπόστολος" και εκπρόσωπος του Θεού στη γη και οικειοποιείται τα κοσμικά σύμβολα. Η ανάλυση του χωρικού συμβολισμού της Κωνσταντινούπολης αποκαλύπτει μια νέα διάσταση της διαμόρφωσης του χώρου της. Παράλληλα οδηγεί σε έναν απόρροτο παραλληλισμό, αυτόν μεταξύ πόλης και ναού. Θυμίζουμε τα στοιχεία που τον συνθέτουν: **Ναός:** σταυρός ως σκελετός, προσανατολισμένος στα κύρια σημεία του ορίζοντα – ομφαλός/κέντρο του κόσμου (πρβλ. και τα πορφυρά μωφάλα) στην τομή των δύο σκελών του σταυρού – νοητός κατακόρυφος κοσμικός άξονας, που ενώνει τον ομφαλό με την κορυφή, την κλειδα του (κατασκευασμένου) τρούλλου/ουρανού – ιερό, το ιερότερο τμήμα της κάτοψης από την άποψη της θείας παρουσίας, στο ανατολικό άκρο.

Κωνσταντινούπολη: οι δύο Μέσες ως σταυροειδείς σκελετός

με εμφανή τον προσανατολισμό προς την ανατολή – ομφαλός/κέντρο του κόσμου (τα δύο fora), σε (έμφυτη) σχέση με την τομή των δύο κύριων οδικών αξόνων – υλική πραγματοποίηση, με την παρουσία πορφύρου χρώματος, του κοσμικού άξονα, που, μαζί με τη νοητή επέκτασή του προς τα πάνω, ενώνει τον ομφαλό με τον (ορατό) ουράνιο θόλο – ιερή κατοικία του μεσολαβητή του Θεού στο ανατολικό άκρο. Η παραπάνω περιγραφή των κύριων συμβολικών στοιχείων του χώρου της πόλης δείχνει ότι η τελευταία εκπροσωπεί μια γιγαντιαία, την πρώτη, πραγματοποίηση, στο συμβολικό επίπεδο, της μορφής που είναι "εγγεγραμμένη σταυροειδής με τρούλλο". Η χρήση του προτύπου της ουράνιας Ιερουσαλήμ δείχνει ότι ο Κωνσταντίνος δεν οικειοποιήθηκε απλά τον ρωμαϊκό οδικό σταυρό, εκχριστιανίζοντάς τον. Η ουσιαστική συμβολική χειρονομία του ήταν βαθύτερη και αναγόταν σε εβραίο-χριστιανικό και όχι ρωμαϊκό πρότυπο.

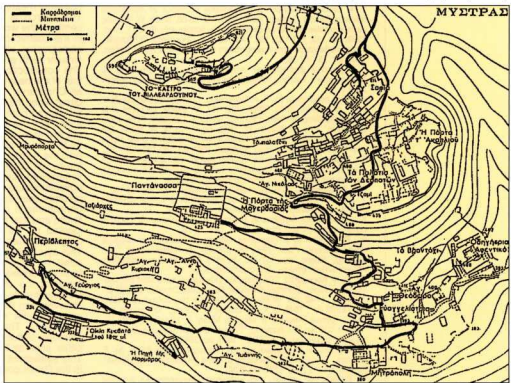
Η βυζαντινή κοσμική πόλη και οι νεοελληνικές επιβιώσεις της

Η χρήση της Μέσης ως οδικού-κοσμικού άξονα της πόλης είναι ένα κύριο χαρακτηριστικό των βυζαντινών πόλεων. Η Θεσσαλονίκη, πόλη ελληνοισλαμική και στη συνέχεια ρωμαϊκή, παρουσιάζει από την ίδρυσή της δύο κύριους παράλληλους οδικούς άξονες με προσεγγιστικό προσανατολισμό Α-Δ, από τους οποίους ο βασικός είναι η οδός που οι Ρωμαίοι ονόμασαν *Egnatia*: ένας τρίτος κύριος άξονας (σημ. Ελ. Βενιζέλου) είναι κάθετος σ'αυτούς. Σε μικρή απόσταση βόρεια της Εγνατίας και ανατολικά της Ελ. Βενιζέλου, του καβέτου άξονα, κοντά δηλαδή στην τμω των δύο δρόμων, βρίσκεται η ρωμαϊκή αγορά (εικ. 10). Για τους Ρωμαίους και η Ελ. Βενιζέλου ήταν ο *decumanus* και ο *cardo* της πόλης αντίστοιχα. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, η Εγνατία ονομάστηκε "Λεωφόρος", και γειτνιάζε μ'αυτή η κύρια βυζαντινή αγορά. Σύμφωνα με κειμενική μαρτυρία, ομολογουμένως όχι ιδιαίτερα παλαιή, η υποθεσία της αγοράς ονομαζόταν "ομφαλός". Τα βασικά συμβολικά στοιχεία της πρώτης βυζαντινής πόλης επιβίωσαν σ'όλη τη διάρκεια του βυζαντινού κράτους και παραμένουν σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές από τον 10ο αιώνα. Η Μονεμβασία υπήρξε σημαντικό οικισμό, τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα. Σχέδιο του τέλους του 17ου αιώνα δείχνει ότι η κάτω πόλη διαίρουταν σε τέσσερις περιοχές από έναν οδικό σταυρό (εικ. 11). Ο τελευταίος είναι προσανατολισμένος, προσεγγιστικά, προς τα κύρια σημεία του ορίζοντα¹². Το κάστρο του Μυστρά κτίσθηκε πάνω σε υψηλό λόφο το 1249 από τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο: το μέρος επαγγέλθηκε στους Βυζαντινούς το 1262. Η βυζαντινή οχυρωμένη πάνω πόλη, η "Πόλις" ή "Χώρα", διαιρείται σε δύο τμήματα από τον οριζοειδή δρόμο "Μέση", πάνω στον οποίο βρίσκεται η κεντρική πλατεία με τα παλάτια του Δεσπότη και που έχει έναν προσεγγιστικό προσανατολισμό Α-Δ. Ανατολικά της Μέσης, στην κάτω πό-

λη, αλλά σε επαφή με το τείχος της πάνω πόλης, βρίσκεται το καθολικό της μονής της Παντάνασσας. Η κάτω πόλη υποδιαιρούνταν επίσης σε δύο τμήματα, τη "Μεσοχώρα", ή "Μεσοχώριον", και την "Κατωχώρα", ή "Κατωχώριον", πιθανώς από έναν κύριο δρόμο προσεγγιστικού προσανατολισμού Β-Ν (εικ. 12)¹³. Όπως είναι βασικά οι υλικές συνθήκες που ερμηνεύουν τον ρόλο του αυτοκράτορα, το ίδιο συμβαίνει και με την παραγωγή του αστικού χώρου. Μπορεί στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης η αναφορά στη θεία παρέμβαση να πρόσφερε ένα σκεπτικό για την ολόκληρη της νέας πρωτεύουσας, η στρατηγική σημασία της θέσης της, όμως, είναι αναμφισβήτητη. Μπορεί το πρότυπο της ουράνιας Ιερουσαλήμ να απαιτεί έναν ορθγωνικό οδικό σταυρό, αλλά τοπογραφικοί λόγοι και πρακτικές ανάγκες οδήγησαν σε απόκλιση από αυτόν. Εάν, όμως, οι υλικές συνθήκες είναι γενικά στο Βυζάντιο και ακόμη γενικότερα καθοριστικές για τη διαμόρφωση του χώρου, υπεισέρχονται συγχρόνως και σε αδιάσπαστη σύνδεση μ'αυτές ιδεολογικές, συμβολικές διαδικασίες, στις οποίες και δόθηκε η έμφραση στο παρόν άρθρο. Το μοντέλο της ουράνιας

Ιερουσαλήμ επιβίωσε μέσα στα ελληνικά έθνη, όπως καταγράφεται από τους Έλληνες λαογράφους και ανθρωπολόγους, αν και οι ίδιοι δεν έφτασαν σ'αυτών τον συστηματικό. Τα στοιχεία, όμως, που διαβέβαινε, όπως τα δίνει κριτικά η Άλλη Κυριακίδου-Νέστορας, είναι σαφή. Σύμφωνα με συνήθειες εθιμικές ή απλά παραδοσιακές πρακτικές, η εξωτερική περιμέτρος του χωριού με τα χωράφια του οριοθετείται με φυσικά στοιχεία, π.χ. μεγάλα δέντρα, βράχια και πέτρες, πάνω στα οποία χαράσσεται ένας σταυρός, από όπου και η ονομασία τους "σταυράτα" ή με ξωκκλήσια, που ορίζουν ένα νοτιό κύκλο. Η περιμέτρος του ίδιου του χωριού, πάλι, ορίζεται επίσης με στοιχεία διαταγμένα κυκλωτέρως, συχνά με προσκυνητάρια (εικονοστάσια). Αυτός ο κύκλος που εγγράφει το χωριό μπορεί να πραγματοποιηθεί και μέσω της περιόρισής του, με άροτρο στο οποίο ζεύονται μοσχάρια με ιδιότητες που θεωρούνται ιδιαίτερες. Στις εμφανέστερες θέσεις της περιόρισής τοποθετούνται συχνά ξύλινοι σταυροί. Σε ορισμένες μέρη αυτή η τελετή καλείται "γκαινίαση" (γκαινίαση). Παρόμοιος κύκλος επιτυγχάνεται συνθέστερα με την περιφορά

12. Χάρτης του Μυστρά (από τον Χ. Μπούρα, "Κατοικίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα").

των εικόνων της Εκκλησίας ή του Επιταφίου.

Ο μαγικός κύκλος που δημιουργούν τα προσκυνητάρια γύρω από το χωριό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παναντίσκη προέξλιση, και πράγματι, μια τέτοια διάσταση είναι υπαρκτή. Απαντιέται, όμως, ένας τρόπος "ζώσιματος" του χωριού, που είναι συμβατός με τον κύκλο, ο οποίος δείχνει ότι το ζώσιμο κυριαρχείται από το μοντέλο της ουράνιας Ιερουσαλήμ. Αυτός ο τρόπος είναι η προσασία του χωριού με τη χρήση προσκυνηταριών στις τέσσερις εισόδους του, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ο οιαυρός που σχηματίζεται καθ'αυτών τον τρόπο είναι ο λόγος για τον οποίο αυτά τα χωριά λέγονται σε πολλά μέρη "σταυρωμένα". Η λέξη "σταύρωμα" χρησιμοποιείται και για το κυκλικό ζώσιμο, ενώ η περίπτωση είναι "σταύρωμα". Αυτή η γλωσσική χρήση δείχνει μια αδύρρηκτη σημασιολογική ενότητα μεταξύ του σταυρού και του κύκλου, δυο θεμελιωδών στοιχείων της ουράνιας-Ιερουσαλήμ, η οποία οικειοποιήθηκε τον παναντίσκη μαγικό, αποτροπαικό και κοσμολογικό κύκλο. Καθώς είδαμε, το βυζαντινό κοσμολογικό μοντέλο του χωριού, υπαγορευμένο από την ουράνια Ιερουσαλήμ, χαρακτηρίζεται και από ένα τρίτο θεμελιώδες στοιχείο: τον κατακόρυφο κοσμικό άξονα του κέντρου του κόσμου. Αυτών των άξονα ενσαρκώνει η εκκλησία του χωριού. Βρίσκεται στην κεντρική περιοχή του, και στα παλιά χωριά συνήθως στην υψηλότερη θέση τους. Στο κορυφαίο σημείο της υπάρχει ο σταυρός, ύψος που ξεπερνάσκει μεταγενέστερα από τον σταυρό του καμπαναριού. Το έθιμο απαιτεί να μη κτισθεί κτήριο στο χωριό που να ξεπερνάει αυτό το ύψος – για τον χριστιανικό συμβολισμό, το κορυφαίο κοσμικό σημείο¹⁴.

Πηλικές

1. Πρόκειται για κείμενα της σχολής του Διονυσίου του ψευδο-υμνολογικού Αρεταγίου.
2. A. Grabar, "Byzance", In *Symbolisme cosmique et monuments religieux* (Musée Guimet), Paris, 1953, σσ. 65-66, 68-69. W. Solska, *La topographie chrétienne de Cosmes Incorruptus* (P.U.F.), Paris, 1982, σσ. 113, 121-122, 133, 245-248. Γ.Α. Προκοπίου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός στην Αρχαϊστική του Βυζαντινού Ναού*, Αθήνα, 1981, σσ. 75, 157-163.
3. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον συνδεδερό μου καθηγητή κ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, που μου υποδείξε την επιλογή των νών των εικόνων 2 και 4.
4. Για το παραπάνω, βλ. Γ. Α. Προκοπίου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός*, σσ. 43-46, 73-75, 79-80, 129, 187. Μ. Elieud, *Le sacré et le profane* (Gallimard), Paris, 1957, σσ. 55-56. K. Lehmann, "The dome of Heaven", *The Art Bulletin* 27, 1945, σσ. 1, 13-14. W. Müller, *Die heilige Stadt: Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe von Weltstadt* (Kohlhammer), Stuttgart, 1961, σσ. 180-182, 189, 195.
5. Σημειώνεται ότι κεντρικό χαρακτηριστικό του κέντρου του κόσμου είναι ότι από αυτό διερχόταν ο κοσμικός άξονας, που ενώνει η και ουρανό, επιπλέον είναι της επικοινωνία τους.
6. Γ. Α. Προκοπίου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός*, σσ. 46, 126-130.
7. B.L. M. Girault, "Disposition de l'assise dans l'office abyssin", *Journal de la Société des Africanistes* 4, σσ. 272-278.
8. L. Hauvoeur, *Mytique et architecture: Symbolisme ou cercle et de la coupole* (A. et J. Picard), Paris, 1954, σ. 73.
9. P. Lavedan et J. Hugueny, *Histoire de Turbanisme: Antiquité (Première Partie)*, Paris, 1966, σσ. 204-207. A. Kriaras, *Greek Town Building*, Athens, σσ. 162-165. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, "Κωνσταντινούπολη", "Κωνσταντινούπολη".
10. Δ. Φ. Κοκοπούλου, "Όντως η και επίσημα των υιών Βυζαντινούς χρόνων", *Εταιρεία Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ)* 1, σσ. 41-42, και "Αι όδοι και οι βρόχοι των βυζαντινών μέσων", *ΕΕΒΣ* 11, 1969, σσ. 4. Δ. επίσης, Κ. Τροιάς, "Ο Βυζαντινός Άγιος Όρος", *Αθήναι και η Μεγάλη Βίβλος* η "Σύνοδος", *ΕΕΒΣ* 6, 1929, σ. 236, και Κ. Ι. Λαζαρίου, "Γλωσσικά παρατηρήσεις εις μεσαιωνικούς συγγραμμάτις", *ΕΕΒΣ* 9, 1925, σσ. 284-285.
11. Σημειώ ότι η ρωμική και την πρωτοχριστιανική Ρώμη, βλ. E. Guadagnoli, "Il significato urbanistico di Roma tra antichità e medioevo", *Raffaello* n. 22 (1-4), 1972, σσ. 3-32.
12. Ευχαριστώ, και πάλι, στον καθηγητή κ. Μουτσόπουλο, ο οποίος

- μου εντόπισε τα σχέδια του οικισμού τα οποία παρατίθενται.
13. A. Kriaras, *Greek Town Building*, σσ. 148-152, 157-158. Ν. Μελισσοπούλου, "Βυζαντινή", *Εικαστικό Αρχείο* 1970, Ο Τετάρτη, *Topographie des Theodosianer* (Paul Geuthner), Paris, 1913, σσ. 121-122, 126, 140, 143, 147. Γ. I. Θεοφιλάκης, *Topographie και Πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα* (Ίδρυμα Μελετών Χριστιανισμού του Αθηνών 3), Θεσσαλονίκη, 1959, σσ. 11-17, 21, 23. Μπαρτσελάς, η έκδοση του Αγίου Διονυσίου (Όθωνος Μεταξά Μακεδονία 4, Ίδρυμα Μελετών Χριστιανισμού του Αθηνών), Θεσσαλονίκη, 1972, σσ. 9-12. K. Andrews, *Castles of the Moravia* (The American School of Classical Studies at Athens), Princeton, N.J., 1963, σσ. 161-162, 195-196, 199-203, 205. A. Κ. Οράνδος, *Πολίταις και Ίππια του Αθηνών* (Άρκαδιο Βιβλίο), Αθήνα, 1970, σσ. 11-17, 21, 23. Μπαρτσελάς, η έκδοση του Αγίου Διονυσίου (Όθωνος Μεταξά Μακεδονία 4, Ίδρυμα Μελετών Χριστιανισμού του Αθηνών), Θεσσαλονίκη, 1972, σσ. 9-12. X. Μπαρτσελάς, "Κατοικίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα", *Αρχαιολογικά θέματα* (Ι. Β. Δουμάκης και P. Olivier, επιμ., *Οικισμοί στην Ελλάδα*), 1974, σ. 38.
 14. Α. Κριαρίδου-Νόστορας, *Λαογραφικά Μελετήματα* (Εταιρεία Ελληνικών Λαογραφικών και Ιστορικών Αρχείων), Αθήνα, 1989, σσ. 50-54. M. Γ. Βασιλειάδης, *Παραδοσιακό εθνογραφικό Συμπέρασμα και Θρησκευτική Λαογραφία* (Οδυσσεύς), Αθήνα, 1955, σ. 36.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Αντώνη Μπαρτσελά, υποψήφιο διδάκτορα του Ε. Μ. Π., για τη βιβλιογραφική βοήθεια του στο θέμα των σταυρωτών χωριών. Η βοήθησή μου ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη. Έτσι, ώστε να θραύω τον άξονα του και μαζί, στην ελληνική λογοτεχνία, όπως στο μυστήριο Ο Χριστός Ενοσταυρώνεται, του Νίκου Καζαντζάκη.

The Religious Symbolism of the Byzantine City

A. Ph. Lagopoulos

The study of the symbolism of the Byzantine city becomes more accessible with reference to the crowning building in Byzantium, the church. The combination of a cubic form with a dome, on the one hand, is a cosmogram, presenting the earth (the base of the complex) and the firmament (the dome); on the other, it is materialized as church. From the earliest Christian times the church is an image of the world and of the Heavenly Jerusalem. The main type of the Byzantine church has a cruciform plan. In the biblical texts, the earth and the world are presented as square or circular and divided in four parts by a cross, the centre of which indicates the centre of the world. There is a close relation between the two plans. The cupola's keystone corresponds vertically to the centre of the cruciform plan, its "omphalos" (=navel), symbolizes the sky, and the square between the four central columns of the church symbolizes the earth. The iconography of the cupola is adapted to its heavenly meaning.

The church is also, like the earthly Jerusalem, the centre of the world. The mythical location of Jerusalem in the cosmic centre is reflected in Western medieval cartography, which puts this city in the centre of a circular earth encircled by a cosmic ocean. The construction of a new Jerusalem, and through it that of the heavenly city, has always been the desire of all Christianity. This was the aim of Constantine the Great when he founded Constantinople. The emperor conserved both the Roman plan of the foundation of a city, and the Roman urban and cosmic cross of streets, composed by the *decumanus* (E-W) and the *cardo* (N-S). The Christian equivalent of the *decumanus* was now the "Leoforos Mesi" (Middle Avenue). The elliptical forum of Constantine (which also carried cosmic symbolism) had at its centre a huge column with a cosmic value. The cupola of the church, the keystone of the column was surrounded by four chapels, together constituting a cross. Both this central element of the forum and that of the later forum of Theodosius II were located on the Leoforos Mesi and identified with an omphalos, the cosmic centre also found in the church. This symbolic conception by Constantine is corroborated by his interventions in Rome, where he built basilicas linked to the extremities of the urban street cross of the city. With his urban interventions in Constantinople and Rome, Constantine was not simply christianizing the Roman plan, but he very specifically aimed at the realization on earth of the Heavenly Jerusalem. The available data reveal the use of elements of this Christian model in important Byzantine cities, such as Thessalonika, Moravia and Mystras. This settlement model has survived down to our times in the Greek countryside.

A.Ph.L.